

Αυτό, όμως, δεν σημαίνει ότι η μετάβαση έγινε στο δομικό κενό: η μετάβαση υπήρξε, εν τοις πράγμασι, δομική, όπου όμως η ενδοκόμενη δομή ήταν η ύστερη, η αναδυόμενη δομή ορθολογικότητας, δηλαδή επιτελέστηκε αναδραστικά.

Είναι ακριβώς εδώ που η αναδραστικότητα πρέπει να διακριθεί από την αναδρομικότητα, όπως ήδη είπαμε: δεν πρόκειται για την αναδρομική επιστημολογική απαξίωση και απόρριψη του παρελθόντος από μια ήδη παρούσα ορθολογική δομή. Η απόρριψη αυτή υπήρξε συγκροτητική: το νέο γραμματικό πλαίσιο αναδύεται ασκώντας κριτική στο πρότερο, σύμφωνα με τη δική του ορθολογικότητα αναδύεται δια της *ex post facto* επερώτησης των όρων που καθιστούσαν αδιανόητο το τώρα νοητό, επερώτηση που εδράζεται στο ορθολογικό έδαφος του νέου γραμματικού πλαισίου, το οποίο έτσι καθίσταται μεμιάς και δυνατό και υπαρκτό.¹²

Συνοψίζοντας: η συνάντηση της προοπτικής της εμμένειας με τη γαλλική ιστορική επιστημολογία, που αποτελεί μια από τις αιχμές της επιχειρηματολογίας του Μπαλτά, μας επιτρέπει να κατανοήσουμε ότι το μεταίχμιο ανάμεσα σε δύο επιστημονικές κανονικότητες δεν είναι το τυφλό σημείο κάθε επιστημονικής κανονικότητας: ότι η μετάβαση μεταξύ δύο κανόνων επιστημονικής ορθολογικότητας δεν είναι μια ορθολογικώς κενή στιγμή. Αντιθέτως, η προσέγγιση αυτή υποδεικνύει ότι το ιστορικό μεταίχμιο μεταξύ δύο ορθολογικών δομών, η επιστημολογική ρήξη, όχι απλώς είναι μια ορθολογική πράξη, αλλά επί πλέον είναι το κατ'εξοχήν κανονιστικό ή επιστημολογικό συμβάν, όπου ένα ορθολογικό πλαίσιο είναι δυνατόν να αποτιμηθεί το ίδιο ορθολογικά. Εν ολίγοις, η προοπτική της εμμένειας, όπως την επεξεργάζεται ο Μπαλτάς, δοκιμάζεται ήδη εδώ δια της συμβολής της σε μια πρωτότυπη ανάγνωση της ασυμμετρότητας (την οποία ο Μπαλτάς επεξεργάζεται εδώ και χρόνια), ανάγνωση που μπορεί να απαλλάξει αυτήν την έννοια από αδιέξοδα και αντινομίες που της χρεώνουν οι κυρίαρχες σήμερα αναγνώσεις: η ανάγνωση αυτή δεν προσπαθεί κατά κάποιο τρόπο να «συμβιβάσει» τη θέση περί ασυνέχειας και ασυμμετρότητας στην επιστήμη με τη θέση περί επιστημονικής ορθολογικότητας, αλλά, απεναντίας, καταδεικνύει την αναγκαία συνάφεια αυτών των δύο θέσεων, διαβλέποντας στην ασυνέχεια και την ασυμμετρικότητα τον προνομιακό τόπο και την κατ'εξοχήν στιγμή της επιστημονικής ορθολογικότητας.

«Καλοτάξιδο» ευχόμαστε συνήθως στα νέα βιβλία. Πόσο μάλλον που τούτο το καράβι θέλει να διαπλεύσει τις θάλασσες που απομονώνουν (περιέργως) την ηπειρωτική φιλοσοφία όχι μόνο τον απέραντο Ατλαντικό, αλλά και τη στενή και θολή Μάγνη· επικίνδυνα νερά, όπου τόσοι και τόσα «χάνονται στη μετάφραση». Είναι όμως γερό σκαρί και θα παλέψει γερά.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Βλ. Α. Baltas, *Peeling Potatoes or Grinding Lenses: Spinoza and Young Wittgenstein Converse on Immanence and Its Logic*, Pittsburgh University Press, Πίτσμπουργκ 2012.
- 2 Για μια πρόσφατη συζήτηση περί αυτού, βλ. P. Goff (επιμ.), *Spinoza on Monism*, Palgrave Macmillan, Ν. Υόρκη 2012.
- 3 Με τη λέξη «μονισμός» θέλω απλώς να τονίσω την αντίθεση προς τον «υπερβατικό δυισμό», χωρίς να εμπλακώ στην πολυδαίδαλη συζήτηση σχετικά με τις δυνατός εκδοχές του όρου. Για την κατανόηση του νατουραλισμού και του φυσικαλισμού ως μονισμών, βλ. (ενδεικτικά) W.L. Craig / J.P. Moreland (επιμ.), *Naturalism: A Critical Analysis*, Routledge, Λονδίνο-Ν.Υόρκη 2000. Για τη συσχέτιση νατουραλισμού και φυσικαλισμού (αλλά και για τη σχέση τους με τη συναφή αντίληψη περί «υλισμού»), βλ. (ενδεικτικά και

από φυσικαλιστική σκοπιά) D. Stoljar, *Physicalism*, Routledge, Λονδίνο-Ν. Υόρκη 2010 (ειδικά σ. 10-12).

- 4 Ακολουθώ εδώ την υπόδειξη του Στάθη Ψύλλου να μεταφράζουμε την *efficient cause* ως «επαρκή αιτία», αποφεύγοντας, εκτός αριστοτελικού πλαισίου, τον όρο *ποιητικό αίτιο*. Βλ. Σ. Ψύλλος, «Αιτιότητα», *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής* 22/6 (2005), σ. 594-605.
- 5 Σύμφωνα με την οποία «ο Θεός είναι η εμμενής, και όχι η μεταβατική, αιτία όλων των πραγμάτων»· βλ. Spinoza, *Ethica*, I, P XVII.
- 6 Βλ. Λ. Αλτουσέρ, *Να διαβάσουμε το Κεφάλαιο*, μτφρ. Δ. Δημούλης / Χ. Βαλλιάνος / Β. Παπαϊοκόνου, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 437-448.
- 7 Βλ. G. Deleuze, *Φουκώ*, μτφρ. Τ. Μπέτζελο, Πλέθρον, Αθήνα 2005, σ. 72-73.
- 8 Αυτ.
- 9 Βλ. Spinoza, *Ethica*, III, P VII.
- 10 Πράγμα που σημαίνει ότι το τώρα δεν είναι μια απλή στιγμή, το σημειακό μεταίχμιο του πριν και του μετά, αλλά είναι το ίδιο δομημένο, όπου το πριν και το μετά διαπλέκονται και καθορίζονται αμοιβαία. Αλλά η συζήτηση επ' αυτού, που αφορά ακριβώς τη γραμματική της αιτιότητας και της χρονικότητας, θα μας πήγαινε πολύ μακριά.
- 11 Στα αγγλικά, ο ισχυρισμός αυτός θα μας μπέρδευε λιγότερο, τουλάχιστον γλωσσικά, καθώς η ασυμμετρικότητα θα γραφόταν *incommensurability*, ενώ η συμμετρία *symmetry*.
- 12 Πρόκειται για το τόσο κρίσιμο σημείο της επιχειρηματολογίας του Μπαλτά σχετικά με την *ex post facto* αποκατάσταση της λογικής, που διαλευκαίνει την *bona fide* αντίφαση του πρότερου γραμματικού πλαισίου, η οποία καθιστούσε αδιανόητο το ύστερο, από το έδαφος αυτού του ύστερου πλαισίου (σ. 77 κ.εξ., καθώς και στο τελευταίο κεφάλαιο, «Exodus», *passim*).

Η ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΜΜΕΝΕΙΑΣ

ΓΙΩΡΓΟΣ ΦΑΡΑΚΛΑΣ

Το βιβλίο του Άριστεϊδη Μπαλτά *Καθαρίζοντας πατάτες ή γυαλιζοντας φακούς*¹ συγκρίνει τόν Σπινόζα και τόν πρώιμο Βίτγκενσταϊν. Οί όμοιοιότητές τους, παρά την διαφορά ιστορικών πλαισίων, μπορούν να δείξουν πώς συγκροτείται μιὰ φιλοσοφία τῆς ἐμμένειας, πού δὲν παραιτεῖται τῆς ἀναζήτησης τῆς ἀλήθειας καταλήγοντας στὸν σχετικισμό, ἀλλὰ δὲν δέχεται μιὰ ὑπερβατικὴ θέση ἀπ' ὅπου ἡ ἀλήθεια θὰ ἦταν ὀρατὴ δίχως ἀμφισημίες. Τὸ ἐγχείρημα μελετᾶ φιλοσοφίες, εἶναι μεταφιλοσοφικό, ἀλλὰ μὲ στόχο φιλοσοφικό: Παίρνει στὰ σοβαρὰ τὴν ἀξίωσή τους νὰ εἶναι ἀληθεῖς.

Ὁ Μπαλτάς θέλει μιὰ φιλοσοφία τῆς ἐμμένειας, ἐπειδὴ ἡ νεώτερη ἐπιστήμη μετὰ τὸν 17^ο αἰῶνα ἀπορρίπτει ἐξηγήσεις πού χρησιμοποιοῦν μιὰν ὑπερκόσμια ἀρχή. Δὲν ἐπιλέγει ὅμως μιὰ ἀπὸ τὶς φιλοσοφίες τῆς ἐμμένειας, ἐντοπιζέει κοινὰ ἐπιχειρήματα σὲ δύο πού ἔχουν προνομιακὴ σχέση μὲ τὸν ἐπιστημονικὸ λόγον τῆς ἐποχῆς τους, γιὰτὶ ἀναζητεῖ μιὰ φιλοσοφία συμβατὴ μὲ ὅλο τὸ ἐπιστημονικὸ ἐγχείρημα, ὅπου ἐντάσσει καὶ τὴν ἐπιστήμη τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ ψυχισμοῦ, τὸν Μάρξ καὶ τὸν Φρόυντ. Αὐτὴ ἡ διευ-

Ὁ Γιώργος Φαράκλας διδάσκει πολιτικὴ φιλοσοφία στο Τμήμα Πολιτικῆς Επιστήμης καὶ Ἱστορίας τοῦ Παντείου Πανεπιστημίου.

ρυνση συμβαδίζει με τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἀλλαγὴ πλαισίων, πού ὑπερβαίνει τὶς δύο φιλοσοφίες πού μελετᾶ.

Ἀπὸ τὸν Ἐγελος μπορεῖ νὰ ἐξαχθεῖ τὸ ἐπιχείρημα, ὅτι μιὰ θέση πού ἀρνεῖται κάθε ὑπερβατικὴ σκοπιὰ δὲν μπορεῖ νὰ θέσει τὴν δική της ὡς ὑπερβατικὴ πρὸς τῶν ἄλλων, ἄρα πρέπει ν'ἀνασκευάσει αὐτὲς ἐμμενῶς.² Ἡ κριτικὴ τοῦ ὑπερβατικοῦ δείχνει ὅτι αὐτοαντιφάσκει καὶ ὀρίζεται ὡς ἡ λύση τῆς ἀντίφασης. Τὸ σχῆμα εἶναι διαλεκτικό. Ὁ Σωκράτης ἐδραιώνει τὴν θέση του δείχνοντας στὸν συνομιλητὴ ὅτι αὐτοαντιφάσκει, ὁ Ἐγελος ὀνομάζει «διαλεκτικὴ» τὴν ἐμμενῆ ἄρση μιᾶς θέσης, πού ἀποδεικνύει ὅτι ἰσχύει ἢ «ὀρισμένη ἄρνησή» της, καὶ θεωρεῖ ὅτι μόνον ἡ «ἐμμενῆς ἀνασκευὴ» μιᾶς φιλοσοφίας δικαιολογεῖ τὴν μετάβαση σὲ ἄλλη.³ Ὁ Μπαλτᾶς δείχνει ὅτι ἡ ἀνασκευὴ τῆς ὑπερβατικῆς θέσης ἀπὸ τὸν Σπινόζα καὶ τὸν Βίτγκενσταῖν ἀκολουθεῖ ἓνα τέτοιο σχῆμα, τὸ ὁποῖο ἐξηγεῖ συνάμα τὴν μετάβαση ἀπὸ μιὰ ἐπιστημονικὴ θεωρία σὲ ἄλλη. Υἱοθετεῖ αὐτὸ τὸ διαλεκτικὸ σχῆμα πού ἐντοπίζει καὶ στοὺς δύο φιλοσόφους.

Ἡ ἄλτουσεριανὴ παράδοση, ὅπου ἀνήκει ὁ ἴδιος, θεωρεῖ τὸν Μάρξ συνεχιστὴ τοῦ Σπινόζα μᾶλλον παρὰ τοῦ Ἐγελου. Ἄν ὅμως ἡ σπινοζικὴ σκέψη ἔχει ἓνα διαλεκτικὸ στοιχεῖο, ἢ διάξευξή Ἐγελος ἢ Σπινόζα – τίτλος ἑνὸς βιβλίου πού τὸν ἔχει ἐπιηραάσει (XII)–⁴ σχετικοποιεῖται. Μπορεῖς νὰ εἶσαι ἐγελιανὸς καὶ σπινοζικός. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἢ ἀναλυτικὴ παράδοση, ὅπου ἀνήκει ὁ Βίτγκενσταῖν, ἰδρύθηκε ἐνάντια στὸν Ἐγελος. Ἄν ὅμως ἡ βίτγκενσταῖνικὴ σκέψη ἔχει κάτι τὸ διαλεκτικὸ, μπορεῖ κανεὶς νὰ εἶναι (ὅπως εἶναι πιά ἀρκετοί) ἀναλυτικὸς καὶ ἐγελιανός· ἓνα ἐπιχείρημα σὰν τοῦ Μπαλτᾶ μπορεῖ μάλιστα νὰ εἶναι βίτγκενσταῖνικό καὶ ἐγελιανό, ὅπως πιστεύω ὅτι εἶναι.

Ἡ τριάδα Σπινόζα-Ἐγελος-Βίτγκενσταῖν δὲν εἶναι ἀταίριαστη: «Ἡ σπινοζισμὸς ἢ ὄχι φιλοσοφία» ἀναφωνεῖ ὁ Ἐγελος.⁵ «ἢ ἐγελιανὴ μέθοδος εἶναι ἐγκυρότατη (very sound)», εἶναι «ἓνας τρόπος μετὰ τὸν ὁποῖο δουλεύω κι ἐγώ», λέει ὁ Βίτγκενσταῖν.⁶ Οἱ στοχασμοὶ τοῦ Μπαλτᾶ γιὰ τὸ πῶς ὁ Σπινόζα κι ὁ Βίτγκενσταῖν ἀνασκευάζουν τὴν ὑπερβατικότητα ἀφαιροῦν ἀπὸ αὐτὲς τὶς τοποθετήσεις κάθε τι τὸ παράταιρο.

Ἡ γλαύκα τῆς Ἀθηνᾶς

Ἡ ἀντίθεση ὑπερβατικότητας-ἐμμενείας εἶναι ἡ ἀκριβέστερη ἐκδοχὴ τῆς ἀντίθεσης ἰδεαλισμοῦ-ὕλισμοῦ πού δανείσθηκαν οἱ Μάρξ καὶ Ἐγγελς ἀπὸ τὸν Κουζέν.⁷ Ἡ ὑπερβατικὴ θέση, τὸ νὰ τοποθετῶ τὴν οὐσία πέραν τοῦ κόσμου, εἶναι «δυσίμοδος», ἀλλὰ λέγεται καὶ «ἰδεαλισμός»: Ὁ Ἐγελος κατηγορεῖ τὸν Κάντ γιὰ «ἰδεαλισμὸ» γιατί εἶναι δυσίστης.⁸ Αὐτὴ τὴν χρῆση στρέφει ὁ Μάρξ ἐναντίον του. Ὁ δυσίμοδος ὅμως εἶναι ὄντολογικὸς ἢ γνωσιολογικός. Ὁ Σπινόζα, σὲ ἐπίπεδο ἐννοιῶν, ἀρνεῖται τὸν πρῶτο, ὁ Βίτγκενσταῖν, σὲ ἐπίπεδο λογικῶν δομῶν, τὸν δεύτερο. Γιὰ τὸν Σπινόζα οἱ ἐννοίες δὲν ἀνήκουν σὲ μιὰ ὑπερβατικὴ στὰ σώματα οὐσία, γιὰ τὸν Βίτγκενσταῖν ἢ λογικὴ δὲν ἐμπίπτει σὲ ἓνα ὑπερβατικὸ στὶς ἐννοίες ἐπίπεδο. Ὁ Σπινόζα ταυτίζει τὴν «τάξη καὶ σύνδεση» μεταξὺ ἰδεῶν καὶ μεταξὺ πραγμάτων (*Ηθική*, II, 7), γιατί δὲν τὰ χωρίζει σὲ δύο οὐσίες, ὅπως ὁ Καρτέσιος. Θεωρώντας ὁ Βίτγκενσταῖν ὅτι μπορεῖ ὁ κόσμος νὰ ἐξηγεῖται ἀπὸ διαφορετικὲς ἐννοιολογήσεις (79-80), ἀναδιπλώνεται μὲν στὸ κοινὸ τους ἐπίπεδο, τὴν λογικὴ δομὴ (7-8), ἀλλὰ δὲν θεωρεῖ ὅτι ἐδώθε ἐξάγονται οἱ ἐννοίες. Ὁ Μπαλτᾶς ὑποστηρίζει ὅτι ἤδη τὸ *Tractatus* αἶρει τὸ πρωτεῖο τῆς λογικῆς ἐναντὶ τῶν ἐννοιολογήσεων (3), πρὶν τὶς *Φιλοσοφικὲς ἐρευνες* τοῦ ὕστερου Βίτγκενσταῖν (18), γιατί ἂν ὁ πρῶτος ἀρνεῖται τὴν ὑπερβατικὴ τοποθέτηση τῆς λογικῆς (2, 23, 34, 70, 108, 139), ἤδη ἀρνεῖται ὅτι ὑπάρχει ἓνα ἐπίπεδο «τελικῆς» ἀνάλυσης (72).

Ἡ ἄρνηση τοῦ γνωσιολογικοῦ δυϊσμοῦ εἶναι ριζοσπαστικότερη. Ἀφοῦ διάφορες ἐννοιολογήσεις περιγράφουν ἐγκυρα τὸν κόσμον, ὁ Βίτγκενσταῖν δὲν ζητᾶ, ὅπως ὁ Σπινόζα, μιὰ ἀκλόνητὴ ἐννοιολογήση, ἀλλὰ μιὰ ἀντιμετώπιση τῶν ἐννοιολογήσεων. Βίτγκενσταῖνικό εἶναι τὸ σχέδιο τοῦ Μπαλτᾶ νὰ μελετήσει φιλοσοφίες τῆς ἐμμενείας γιὰ νὰ βρεῖ τὶς προϋποθέσεις τους (2). Ὅμως ὁ Βίτγκενσταῖν δὲν λέει τί κάμνει. Ὁ σχολιαστὴς του θὰ πει ὅτι αὐτὸς δείχνει «ἐμπράκτως» πῶς χωλαίνει ἢ μὴ ἐμμενῆς φιλοσοφία (5-6, 101-106). Αὐτὸς θὰ πει σὲ ποιὰ ἐμμενῆ ἀνασκευὴ ἐπιδίδεται χωρὶς νὰ τὸ λέει. Ὁ Μπαλτᾶς εἶναι, θὰ ἔλεγα, ἓνας ἐγελιανὸς σχολιαστὴς πού ἐντοπίζει τὴν διαλεκτικὴ πού ὑπάρχει στὸν Βίτγκενσταῖν – ἀλλὰ ἔμμεσα καὶ στὸν Σπινόζα.

Ἡ διαλεκτικὴ του στάση φαίνεται ἀπὸ τὴν ἀνάλυσή του τοῦ «ἐκ τῶν ὑστέρων», με ἀφετηρία τὸ πῶς ὁ Βίτγκενσταῖν αἶρει τὴν ὑπερβατικὴ θέση τῆς λογικῆς καὶ με ἐμπειρικὸ ὑπόβαθρον τὴν ἱστορία τῶν ἐπιστημῶν. Θέλοντας νὰ δοκιμάσει τὴν ἀλήθεια τῶν ἐξεταζόμενων θέσεων, ὁ Μπαλτᾶς ἐλέγχει τὴν ἰσχύ τους σὲ αὐτὸ τὸ πλαίσιο – πλάσιο προνομιακό, ἀφοῦ ἡ νέα φυσικὴ ἐπιτάσσει τὸν σπινοζικὸ ἀποκλεισμὸ τῶν τελεολογικῶν κρίσεων καὶ ἢ ἐξέλιξη τῶν ἰδεῶν στὴν φυσικὴ τὸν κ' αἰῶνα τὴν βίτγκενσταῖνικὴ ἀποδοχὴ πολλῶν δυνατῶν ἐννοιολογήσεων, κυρίως ὅμως γιατί ἡ ἱστορία τῶν ἐπιστημῶν εἶναι γιὰ μᾶς κατ' ἐξοχὴν ἢ ἱστορία τῆς ἀλήθειας.

Στὴν ἱστορία τῶν ἐπιστημῶν, μᾶς λέει, ὅταν μιὰ ἐννοιολογήση ἀντικαθιστᾶ ἄλλη, ἐρμηνεύει μιὰ λογικὴ ἀδυνατότητα πού ἐντοπίζει στὴν παλιὰ ὡς ἐλλειπὴ γραμματικὴ διάκριση. Ἄν ὀρίζω ὡς κύμα τὴν διαταραχὴ ἐνὸς μέσου, δὲν μπορεῖ νὰ διαδίδεται στὸ κενό, ὅχι ἂν χωρίσω τὰ δύο, ἐμπλουτίζοντας ἀντίστοιχα τὴν γραμματικὴ μου. Ἀλλὰ μόνον ἀφ' ὅτου ἀλλάξω θὰ διαπιστώσω ὅτι ἡ δυσκολία στὸ πρῶτο πλαίσιο ὀφειλόταν σὲ ἀντίφαση. Ὡς τότε ὁ αἰθέρας θεωροῦσα ὅτι ὑπάρχει κι ἂς μὴν τὸν εἶχα ἐντοπίσει (βλ. 7-8, 73-74). Ἐτσι ἡ νέα ἐννοιολογήση δὲν βγαίνει λογικὰ ἀπὸ τὴν προηγούμενη. Ἐκ τῶν ὑστέρων, μετὰ τὴν γένεση τοῦ νέου πλαισίου, ἀποκαθίσταται ἢ λογικὴ (235), καὶ τότε διακρίνεται ἀπὸ τὴν «γραμματικὴ» (II, 94-95). Σ' αὐτὴ τὴν «διαλεκτικὴ», τὸ «καθ' αὐτὸ» τῆς λογικῆς εἶναι «συνάρτηση τοῦ ἐκ τῶν ὑστέρων τῶν γραμματικῶν τομῶν» (236-237). Ἡ πιὸ πλούσια θέση αἶρει τὴν δυσκολία τῆς παλιᾶς δείχνοντας ὅτι ἦταν ἀντίφαση καὶ ἀποκαθιστώντας τὴν τάξη. Ἡ μετάβαση δικαιολογεῖται διὰ τῆς εἰς ἄτοπον ἀπαγωγῆς, ἀλλὰ ἀφοῦ γίνει: Ὅταν φανεῖ ὅτι ἡ δυσκολία ἦταν ἀντίφαση, θὰ φανεῖ ὅτι καλῶς μεταβήκαμε σὲ ἄλλη θέση. Γιὰ τὸν Μπαλτᾶ, τὸ ἐκ τῶν ὑστέρων εἶναι ἔτσι μιὰ – ἐξ ἴσου σημαντικὴ μετὰ τὴν λογικὴ – ἀρχὴ κατανόησης τοῦ ὑπάρχοντος: «Ἡ ἀρχὴ πού διέπει τὴν ἱστορία τῶν σχέσεων μας μετὰ τὸ πραγματικὸ» (245).

Ἄν θεωροῦμε ὅτι μιὰ ἐννοιολογήση πού δὲν ἀνασκευάζει ἐμμενῶς τὴν προκάτοχὴ της δὲν εἶναι ἐμμενῆς, δὲν χωρίζουμε ἐννοιολογήση καὶ πραγματικότητα, θεωροῦμε πραγματικότητα τὴν ἐννοιολογημένη πραγματικότητα (241, βλ. 203), ἐπιτρέποντας ἢ πραγματικότητα νὰ διαθλάται σὲ πολλὲς ἐννοιολογήσεις. Π' αὐτὸ ὁ Ἐγελος, ἔχοντας μιὰ τέτοια θέση γιὰ τὶς ἱστορικὲς μορφὲς συνείδησης καὶ τὴν «κορωνίδα» τους, τὶς φιλοσοφίες, θεωρεῖ κάθε φιλοσοφία ἀληθινή.⁹ Ἄρα ἔχουμε μιὰ ἱστορία τῆς ἀλήθειας, ὅχι πλάγιες πού κάποτε ἐκβάλλουν στὴν ἀλήθεια. Αὐτὴ ἢ παράδοξη θέση ἐπιβάλλεται ἀκόμη περισσότερο στὴν ἐπιστήμη, ὅπου ἢ ἀλλαγὴ βιώνεται ὡς ἀλλαγὴ κόσμου.¹⁰ Ἐστιάζοντας ἐδῶ, ὁ Μπαλτᾶς δὲν ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὰ προβλήματα τῆς ἱστορίας· ἀντιθέτως. Κάθε φιλοσοφία, ὀρίζοντας τί εἶναι πραγματικὸ καὶ ὅχι μόνον ποιὰ εἶναι ἢ γνῶσή του, ἔχει δίκιο ἀπὸ τὴν σκοπιὰ της. Αὐτὸ ἰσχύει κατὰ μέγιστα λόγῳ γιὰ κάθε ἐπιστημονικὸ παράδειγμα. Ὅμως αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι ἐπιλέγουμε ἐλεύθερα. Ἰσως ἢ θέση τοῦ Φίχτε, ὅτι ἐπιλέγω φιλοσοφία ἀνάλογα μετὰ τὸ «τί ἄνθρωπος εἶμαι»,¹¹ νὰ μὴ ἀκούγεται παράλογη. Δὲν ἰσχύει τὸ ἴδιο ἂν μιλάμε γιὰ ἐπιστημονικὲς

θεωρίες.¹² Έδω έχουμε ιστορικότητα χωρίς σχετικισμό (242), ή ιστορία είναι ιστορία της αλήθειας.

Έδω έχουμε αίσθηση προόδου κι απαιτούμε δικαιολόγηση των μεταβάσεων. Άν πρόοδος είναι ή έξωση μιάς επιστημονικής θεωρίας από μιάν επιστημονική θεωρία, απαιτεί να μὴν υπάρχει μόνο μία επιστημονική περιγραφή του πραγματικού, αλλά και αυτές να μὴν είναι επιστημονικά ισοδύναμες, γιατί τότε ή πρόκριση τῆς μίας δὲν θά ἦταν επιστημονική,¹³ δὲν θά συνιστούσε *επιστημονική* πρόοδο. Δὲν υπάρχει λογική μετάβαση ἀπὸ τὴν μιά στὴν ἄλλη, πρέπει ὅμως ή μία να ἐξηγεί τὴν μετάβαση ἀπὸ τὴν ἄλλη στὸν ἑαυτὸ τῆς. Βέβαια, κάθε προοπτική ὑπάγει κάθε ἄλλη στὴν αυτοκατάφασή τῆς, εἰδικὰ ἂν ἔχει νικήσει. Άν ὅμως δείξει ὅτι υπάρχει ἀντίφαση χωρίς τὴν δική τῆς γραμματική καινοτομία, θά πούμε ὅτι ή ἡττημένη ἀναιρέθηκε ἐγγενῶς, ὅτι ὑπῆρξε πρόοδος. Πρόοδος ἔχουμε ἂν ή νέα λύνει μιάν ἀντίφαση τῆς παλιάς, ὄρατὴ κατόπιν ἐορτῆς. Ἡ ιστορικότητα διέπεται ἀπὸ τὸ ἐκ τῶν ὑστέρων ὡς πρὸς τὴν δικαιολόγηση τῶν μεταβάσεων πού απαιτοῦμε ὅπου ἔχουμε τὴν αἴσθηση ὅτι υπάρχει πρόοδος, ὅπως στὴν ἱστορία τῆς ἐπιστήμης.

Ὁ Έγελος στὴν *Φαινομενολογία* ὀρίζει ἕνα κριτήριο προόδου ἀπὸ ἕνα «σχήμα τῆς συνείδησης» –ἂς πούμε ἕνα ἱστορικό ἐννοιολογικό πλαίσιο– στὸ ἄλλο πού ἐφαρμόζει και στὴν *Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας*: Πραγματικό εἶναι ὅ,τι ὀρίζεται ἔτσι σὲ ἕνα πλαίσιο, ἄρα κάθε πλαίσιο ἀναιρεῖται ἐμμενῶς βάσει τοῦ πραγματικού ὅπως τὸ ὀρίζει αὐτό.¹⁴ Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο, μπορεῖ ν' ἀντισταθεῖ,¹⁵ π.χ. ν' ἀπαξιώνει τὰ ἀντιπαρδείγματα ἢ νὰ μεταθέτει τὸ θέμα.¹⁶ Ὁ μελετητῆς θά πρέπει νὰ δείξει ὅτι τὸ β εἶναι ή «μεταστροφή τῆς συνείδησης» πού ὑπέστη τὸ α ἐπειδὴ περιέχει μιάν ἀντίφαση ὄρατὴ μὲς ἀπ' τὸ β, ὅτι τὸ «νέο ἀντικείμενο» τοῦ β εἶναι συνάρτηση τῆς ἀλλαγῆς βλέμματος.¹⁷ Ὁμοίως, ή *Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας* λέει ὅτι κάθε φιλοσοφία εἶναι ἀπολυτοποίηση μιάς ὀρθῆς ἰδέας πού αἶρεται ὅταν «ἐφαρμοσθεῖ στὸν κόσμος», δικαιολογώντας ἔτσι τὸ πέρασμα σὲ ἄλλη.¹⁸ Ἡ ἐκ τῶν ὑστέρων δικαιολόγηση ἀφορᾶ λοιπὸν ἐδῶ ἀλλαγές πλαισίου και φιλοσοφίας, ἀλλὰ ἀφορᾶ και τὴν πρόσληψη τῶν πλαισίων ἀπὸ τὴν φιλοσοφία: «Ἡ γλαύκα τῆς Ἀθηνᾶς πετᾶ ὅταν δύει ὁ ἥλιος», γιατί κατόπιν ἐορτῆς «θὰ φανεῖ τὸ ἰδεῶδες ἀπέναντι στὸ πραγματικό» –θὰ ἐξαχθεῖ ή λογική ἀπὸ τὴν γραμματική.¹⁹ Τὸ ἐμμενές κριτήριο λειτουργεῖ λοιπὸν ἐκ τῶν ὑστέρων, γιατί ἱστορία εἶναι μιά διαδοχὴ πλαισίων, μιά «ἀλλαγὴ κατηγοριῶν»,²⁰ πού ή φιλοσοφία δὲν μπορεῖ νὰ προτρέξει.

Ὅταν ὁ Μπαλτᾶς δείχνει ὅτι ὁ Σπινόζα κι ὁ Βίτγκενσταῖν ἀσκοῦν ἐμμενῆ κριτικὴ στὴν ὑπερβατικὴ σκοπιὰ, γιὰ νὰ μὴν ἀντιφάσκουν οἱ ἴδιοι, δείχνει ἔτσι ὅτι κινοῦνται διαλεκτικά γιατί θέλουν τὴν ἐμμένεια. Ἐτσι κι ὁ Έγελος: Άν ὀρίζει ὡς μέθοδος τῆς φιλοσοφίας τὴν διαλεκτικὴ –τὴν ἐμμενῆ ἀνασκευή, τὴν ὀρισμένη ἄρνηση– εἶναι γιατί ἀρνεῖται τὴν ὑπερβατικότητα.²¹ Αὐτὸ ὅμως σημαίνει ὅτι ἀπορρίπτει τὴν μαθηματικὴ μέθοδος στὴν φιλοσοφία, γιατί ἀποδίδει ὑπερβατικὴ θέση σὲ βασικές προτάσεις,²² και ὅτι θεωρεῖ πὼς ή φιλοσοφία πρέπει νὰ ἀποδείξει τὴν «ἀναγκαιότητα» τῶν σχημάτων τῆς λογικῆς (αὐτὸ προσπαθεῖ ὁ ἴδιος)²³ γιὰ νὰ μὴν εἶναι ὑπερβατικά. Ἡ μιά θέση εἶναι ἀντισπινζική, ή ἄλλη ἀντίθετη στὸν Βίτγκενσταῖν. Ἐτσι διαφοροποιεῖται ἀπὸ τοὺς φιλοσόφους πού μελετᾶ ὁ Μπαλτᾶς –ἀλλὰ φωτίζει τὸ τί βρίσκει αὐτὸς μέσα τους.

Ἡ ἄπειρη κρίση

Ἐνα ἐνδιαφέρον σημεῖο εἶναι ή σκόπιμη χρῆση τοῦ ἄνευ νοήματος πού ἐντοπίζει ὁ Μπαλτᾶς στὸν Βίτγκενσταῖν, ἔμμεσα και στὸν Σπινόζα: judicious use of nonsense (82), judiciously telling nonsense (147), judicious employment of telling nonsense (228).²⁴ Ἡ ἐμμένεια θέλει μιά τέτοια αὐτοαναίρεση τοῦ ἄνευ νοήματος, γιατί, ὅπως ξέρουμε, ή ὑπερβατικότητα ἀκυρώνεται μὲσῶ ἀποδοχῆς τῆς (92-

93). Γιὰ νὰ πεί ὅτι ή ὑπερβατικὴ σκοπιὰ δὲν ἔχει νόημα, ὁ Βίτγκενσταῖν τὴν φαντάσθηκε, κι ἀφοῦ ή λογικὴ διέπει και τὸ φανταστικό, τῆς ἔδωσε νόημα (94). Ἐκθέτει τὸν φιλοσοφικό λόγο γιὰ νὰ δείξει ὅτι δὲν ἔχει νόημα.²⁵ Ἐκθέτει δὲ τὸν καλύτερο δυνατό φιλοσοφικό λόγο, τὸν πιὸ ἀληθῆ, ὥστε, σὲ μιά δευτέρη κίνηση, νὰ δείξει ὅτι οὔτε κἂν αὐτὸς ἔχει νόημα (102-103): Ἐτσι μπορεῖ νὰ ἐκτεθεῖ, πιστεύω, μιά ἱστορία τῆς ἀλήθειας.

Ἡ μέθοδος τοῦ Έγελου –και τοῦ Μάρξ– ἔχει περιγραφεῖ ὡς διπλὴ κίνηση ἔκθεσης και κριτικῆς. Σύμφωνα μὲ τὴν πειστικὴ πρόταση τοῦ Τόυνισσεν,²⁶ τὸ πρόγραμμα τῆς «Ἀντικειμενικῆς λογικῆς» εἶναι νὰ δικαιολογήσει μεταβάσεις ἀπὸ πλαίσιο σὲ πλαίσιο ἐκθέτοντας ἀρχές («κατηγορίες») πού ἐνσαρκώθηκαν ἱστορικά σὲ μεταφυσικές θέσεις («ὀρισμοὶ τοῦ ἀπολύτου») και δείχνοντας ὅτι αὐτοαναίρονται. Ἐπαναλαμβάνει τὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας δείχνοντας ὅτι οἱ ἀρχές τῶν φιλοσοφιῶν αἴρονται ἀκόμη κι ἂν ἀναδιατυπωθοῦν μὲ τὸν καλύτερο τρόπο. Ἐτσι ή ἀνασκευή τους εἶναι πραγματικά ἐμμενῆς: Θίγει τὴν «δύναμή» τους, ὅχι δευτερεύουσες ἐφαρμογές.²⁷ Καί χρειάζεται μιά ἐμμενῆ ἀνασκευή γιὰ θεωρίες πού κατονοοῦν τὰ πάντα βάσει τῆς ἀρχῆς τους, ὅπως αὐτές. Ἐτσι ἐξηγεῖ ὅμως ὁ Μπαλτᾶς γιατί ὁ Βίτγκενσταῖν υἱοθετεῖ θέσεις πού θέλει νὰ δείξει ὅτι δὲν ἔχουν νόημα. Τὸ *Tractatus*, μιά φιλοσοφικὴ πραγματεία πού ἀνατρέπει τὴν ἰδέα τῆς φιλοσοφικῆς πραγματείας, ἀποφεύγει μιά κυκλικὴ ἀπόδειξη τῆς ἀρχῆς τῆς ἐμμενείας μὲ τὸ νὰ δέχεται τὴν ἀντίθετη θέση, νὰ τὴν ἀποσαφηνίζει, κι ἔτσι νὰ τὴν καταρρίπτει (100-103). Ἡ συγγένεια μὲ τὴν ἐγγεληνὴ μέθοδος εἶναι σαφῆς.

Ἡ ἀνακατασκευὴ τῆς ἐλεγχόμενης θέσης ἀπολήγει σὲ προτάσεις ἄνευ νοήματος. Στὸν Έγελος λέγονται «ἄπειρες κρίσεις» και ἀποτελοῦν ἐπίρρωση τοῦ πλαισίου ὅπου δὲν προκύπτουν πιά: Ἡ ἄπειρη κρίση δείχνει ὅτι, χωρίς «κοινὴ σφαῖρα» ὑποκειμένου και κατηγορουμένου, μιά κρίση δὲν ἔχει νόημα.²⁸ Ἡ *Φαινομενολογία* καταρρίπτει τὴν κρानιολογία, πού στερεῖ τὸν νοῦ ἀπὸ τὴν αὐτοτέλειά του ἔναντι τοῦ ὅστου ὅπου ἐνοικεῖ, και τὸν ὠφελιμισμὸ, πού στερεῖ τὴν πραγματικότητα ἀπὸ τὴν αὐτοτέλειά τῆς ἔναντι μας, γιατί ἀνάγονται ἀντίστοιχα στὶς ἄπειρες κρίσεις τὸ ἐγὼ εἶναι ἕνα πράγμα και τὸ πράγμα εἶναι ἐγὼ.²⁹ Άν δὲν προέκυπτε τὸ ἄνευ νοήματος στὴν ἀνακατασκευὴ θέσεων πού ἀρνοῦμαστε, δὲν θά φανερωνόταν ή ἀντίφασή τους, χωρίς τὴν ὁποία ή ἱστορία τῶν ἐννοιολογικῶν πλαισίων δὲν θά ἦταν λογικὰ ἀνακατασκευάσιμη.

Ὅτι ἐκ τῶν ὑστέρων προκύπτουν ή ἀντίφαση κι ή λύση τῆς (240) ἐξηγεῖ γιατί στὸν Έγελος ή εἰσαγωγὴ μιάς ἀρχῆς συνιστᾶ ἄλλα.³⁰ Ὅπως μιά κατηγορία δὲν συνάγεται λογικά, τὸ κατηγοριακὰ πλουσιότερο πλαίσιο δὲν συνάγεται ἀπὸ τὸ φτωχότερο. Μετὰ ἐξηγεῖται γιατί ἔγινε τὸ ἄλλα, ὅταν ή νέα κατηγορία, τὸ νέο πλαίσιο ὑπάρχουν.³¹ Τότε φαίνεται ὅτι τὸ συγκεκριμένο πλαίσιο εἶναι ή «κοινὴ σφαῖρα» πού ἔδωσε νόημα σὲ ὡς τότε ἄνευ νοήματος κρίσεις.³² Τὸ νέο πλαίσιο ἀποκαθιστᾶ τὴν λογικὴ, ὅπως λέει ὁ Μπαλτᾶς, πού προσθέτει ὅμως ὅτι γι' αὐτὸ δὲν ἔχουμε ἐδῶ ἐγγεληνὴ *Aufhebung* (237, σμ. 7)... Ἡ ἀντίφαση αἶρεται σὲ ἕνα ἄλλο πλαίσιο μὲ πιὸ πλούσια γραμματικὴ.

Λογικά, ἀπὸ μιά ἀντίφαση συνάγεται βέβαια τὸ ὅτιδήποτε, ἀλλὰ σημασιολογικά σχηματίζεται μιά ὀρισμένη ἔννοια. Γιὰ τὸν Έγελος ή ἀνασκευή ἐνὸς πλαισίου δὲν ὀδηγεῖ σὲ ἄρνηση κάθε πλαισίου, γιατί ὀδηγεῖ σὲ μιά «ὀρισμένη ἄρνηση» του.³³ Ἡ ἐπίδειξη μιάς ἀντίφασης σὲ μιά ἐννοιολόγηση τὴν ἀνασκευάζει και ἐξηγεῖ λογικά γιατί ἐγκαταλείφθηκε, ἀλλ' ή σημασιολογικὴ συγκρότηση τῆς νέας εἶναι ή ὀρισμένη ἄρνησή τῆς. Ὁ Μπαλτᾶς ἀναφέρει σχετικὰ τὴν παιδαγωγικὴ τῶν ἐπιστημῶν: Εἰσάγω τὴν ἔννοια τοῦ πεδίου ἂν πῶ ὅτι εἶναι μιά τεντωμένη μεμβρᾶνὴ χωρίς μεμβρᾶνὴ, ὅχι ὅτι εἶναι ἕνα χαμόγελο γάτας χωρίς γάτα (132), παρ' ὅλο πού οἱ δύο ἀντιφάσεις εἶναι λογικά ἰσοδύναμες.

Ἡ συγγένεια τοῦ Ἐγγελοῦ μὲ τὸν Βίττγκενστάιν εἶναι ἐντυπωσιακὴ σὲ διάφορα θέματα, ὅπως ἡ ἠθικὴ ἢ ἡ προϋπόθεση τῆς λογικῆς –κενὸ «εἶναι» στὸν ἕναν, «οὐσία» στὸν ἄλλον (160)–,³⁴ ἀλλὰ κυρίως ὅσον ἀφορᾷ τὴν κίνηση ἔκθεσης καὶ ἀναίρεσης. Ἡ Φαινομενολογία τοῦ νοῦ εἶναι μιὰ «σκάλα» ποὺ ὁδηγεῖ στὴν θέση τοῦ Ἐγγελοῦ μέσω τῆς αὐτοαναίρεσης τῶν ἄλλων,³⁵ ἀλλὰ ἡ θέση του, ἡ Ἀπόλυτὴ ἐπίγνωσις, εἶναι τὸ «νὰ ξέρεις νὰ θυσιάζεσαι»,³⁶ δηλαδὴ ἡ ἰκανότητα τῆς αὐτοαναίρεσης. Τὸ *Tractatus* εἶναι μιὰ αὐτοαναίρουμένη «σκάλα» πρὸς τὴν θέση τοῦ Βίττγκενστάιν (81), γιατί ἡ δική του φιλοσοφικὴ θέσις ἔχει τόσο λίγο νόημα ὅσο οἱ ἄλλες (110). Ἐντυπωσιακότερη εἶναι ὅμως ἡ συγγένεια τοῦ Ἐγγελοῦ μὲ τὸν ἴδιο τὸν Μπαλτά, εἰδικὰ μὲ τὴν σημασίαν ποὺ θεωρεῖ ὅτι ἔχουν τὸ «ἐκ τῶν ὑστέρων» καὶ τὸ «ἀνευ νοήματος» γιὰ μιὰ ἱστορία τῶν ἐννοιολογικῶν πλαισίων.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Βλ. A. Baltas, *Peeling Potatoes or Grinding Lenses. Spinoza and Young Wittgenstein Converse on Immanence and its Logic*, Pittsburg University Press, Πίτσμπουργκ 2012. Οἱ ἀριθμοὶ ἐντὸς κειμένου παραπέμπουν σὲ αὐτὴ τὴν ἔκδοση.
- 2 Πρβλ. Hegel, *Werke in 20 Bänden*, Suhrkamp, Φραγκφούρτη 1969, τόμ. 3, σ. 71 [ἐφ' ἑξῆς W μὲ ἀριθμὸ τόμου καὶ σελίδας] Ἐγγελοῦ, *Φαινομενολογία τοῦ νοῦ*, μτφρ. Γ. Φαράκλας, Ἔστιά, Ἀθήνα 2007, σ. 104-105.
- 3 Βλ. W 6, σ. 249-251· G. W. Fr. Hegel, *Ἡ ὑποκειμενικὴ λογικὴ*, μτφρ. Δ. Τζωρτζόπουλος, Παπαζήσης, Ἀθήνα 2005, σ. 114-119.
- 4 Βλ. P. Macherey, *Hegel ou Spinoza*, Maspero, Παρίσι 1979.
- 5 Βλ. W 20, σ. 163-164.
- 6 Βλ. L. Wittgenstein, *Lectures. Cambridge 1932-1935*, Blackwell, Ὁξφόρδη 1979, σ. 74-75.
- 7 Βλ. Γ. Βώκος, «Ὁ ὀλισμὸς ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς Ἁγίας οἰκογένειας», εἰς Μαρία Στεφανοπούλου (ἐπιμ.), *Μαρξισμὸς. Μιὰ ἐπανεκτίμηση*, Ἑταιρεία Σπουδῶν Σχολῆς Μωραΐτη, Ἀθήνα 1997, σ. 47-67.
- 8 Βλ. W 3, σ. 179, 184· *Φαινομενολογία*, σ. 227, 234.
- 9 Βλ. G. W. Fr. Hegel, *Einleitung in die Geschichte der Philosophie*, Meiner, Ἀμβούργο 1959, σ. 27 κ.έ. 123. Πρβλ. W 2, σ. 17 Ἐγγελοῦ, *Ἡ διαφορά τῶν συστημάτων φιλοσοφίας τοῦ Φίχτε καὶ τοῦ Σέλλινγκ*, μτφρ. Γ. Ηλιοπούλου, Ἔστιά, Ἀθήνα 2006, σ. 30.
- 10 Βλ. Th. Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions*, University of Chicago Press, Σικάγο 1962· Th. Kuhn, *Ἡ δομὴ τῶν ἐπιστημονικῶν ἐπανάστασεων*, μτφρ. Γ. Γεωργακόπουλος / Β. Κάλφας, Σύγχρονα Θέματα, Θεσσαλονίκη 1981.
- 11 Βλ. Fichtes Werke, de Gruyter, Βερολίνο 1971, τόμ. I, σ. 434.
- 12 Βλ. W. Heisenberg, *Der Teil und das Ganze*, Piper, Μόναχο 1969, κεφ. 4, γιὰ τὴν θέσι «ἐνὸς γνωστοῦ φυσικοῦ» ὅτι ἡ θεωρία τοῦ Ἄϊνσταϊν «εἶναι καλὴ γιὰ τοὺς ἑβραίους».
- 13 Βλ. R. Carnap, «Empiricism, Semantics, and Ontology», 1950, εἰς R. Rorty (ἐπ.), *The Linguistic Turn*, University of Chicago Press, Σικάγο 1967, σ. 73.
- 14 Βλ. W 3, σ. 77· *Φαινομενολογία*, σ. 110.
- 15 Βλ. W 3, σ. 29-30· *Φαινομενολογία*, σ. 54.
- 16 Βλ. W 3, σ. 442, 453 κ.έ· *Φαινομενολογία*, σ. 545, 558 κ.έ.
- 17 Βλ. W 3, σ. 79· *Φαινομενολογία*, σ. 112-113.
- 18 Βλ. Hegel, *Einleitung in die Geschichte der Philosophie*, ὅ.π., σ. 126· πρβλ. σ. 126-131.
- 19 Βλ. W 7, σ. 28.
- 20 Βλ. W 9, σ. 21. Βλ. G. W. Fr. Hegel, *Die Vernunft in der Geschichte*, Meiner, Ἀμβούργο 1955, σ. 153, 174. Πρβλ. G. Lukacs, *Gelebtes Denken* (γερμ. μτφρ.), Suhrkamp, Φραγκφούρτη 1981, σ. 236.
- 21 Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἐρμηνεύει τὸν διαλεκτικὸ Πλάτωνα ὡς μὴ ὑπερβατικὸ (W 5, σ. 44).
- 22 W 3, σ. 42 κ.έ· *Φαινομενολογία*, 68 κ.έ. Βλ. W 5, σ. 48· W 6, σ. 245· *Ἡ ὑποκειμενικὴ λογικὴ*, σ. 107.
- 23 Βλ. W 19, σ. 239-240.
- 24 Βλ. κ. σ. 60, 90, 92, 96-97, 130-133, 143, 145.
- 25 Ἔτσι κι ὁ Σπινόζα (145).
- 26 Βλ. M. Theunissen, *Sein und Schein*, Suhrkamp, Φραγκφούρτη 1980· H. Fr. Fulda / R.-P. Horstmann / M. Theunissen, *Kritische Darstellung der Metaphysik*, Suhrkamp, Φραγκφούρτη 1980.
- 27 Βλ. W 6, σ. 250· *Ἡ ὑποκειμενικὴ λογικὴ*, σ. 116 κ.έ.
- 28 Βλ. W 6, σ. 324· *Ἡ ὑποκειμενικὴ λογικὴ*, σ. 262.
- 29 Βλ. W 3, σ. 577, 260, 415· *Φαινομενολογία*, σ. 712-713, 321, 512.
- 30 Βλ. B. Bourgeois, *Études hégéliennes*, PUF, Παρίσι 1992, σ. 117-118.
- 31 Οἱ κατηγορίες ὑπάρχουν στὴν γλώσσα καὶ τὶς ἐπιστήμες (W 5, σ. 20, 53-54), τὰ πλαίσια τοῦ παρελθόντος στὰ ἐπόμενα, ὅπου δὲν δεσπόζουν πιά (W 3, σ. 32· *Φαινομενολογία*, σ. 56-57).
- 32 Βλ. H. Schmitz, *Hegel als Denker der Individualität*, Hain, Μάϊζενχάιμ 1957, σ. 90-168. Πρβλ. τ. ἰδ., *Hegels Logik*, Bouvier, Βόννη 1991, 2007.
- 33 Βλ. W 3, σ. 74· *Φαινομενολογία*, σ. 107.
- 34 Ὁ Μπαλτάς στηριζέται στὸ TLP, 5.552I σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ 5.52 καὶ τὸ 2.024.
- 35 Βλ. W 3, σ. 29· *Φαινομενολογία*, σ. 54 (die Leiter = «τὸ χέρι»).
- 36 Βλ. W 3, σ. 590· *Φαινομενολογία*, σ. 731.